

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 2 (93)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Қазақстанның киелі жерлері

Мұқтар Ә.Қ. Алтынордалық Сарайшық ортағасырлық тарихи деректерде 4

Бөкей Ордасына – 220 жыл

Ғиззатов С.М. Бөкей Ордасының тарихи тұлғалары және олардың атқарған қоғамдық-саяси қызметтері 10

Археология

Моллақанағатұлы С. Маңғыстаудан табылған «Диуани хикмет» қолжазбасы 17

Шағирбаев М.С., Сорокин Д., Казизов Е.С., Морыксин Д.В., Бычков В.С. Исследования остеологических материалов с городища Шымкент (2019-2020 гг.) 23

Аймұхамбет Ж.Ә. Шырайлы қаланың шынайы әпсаналары 47

Алаш тарихы

Сайлаубай Е.Е., Рахметуллин Е. Шыңғыстау өңірінен шыққан қазақ байларының меценаттық қызметі мен тағдыры 55

Филология

Хамзин М. Ақын Дия қажы Ахметұлы шығармашылығы: таным және тәлім аясындағы ой-толғамдар 73

Айтмұхамбетова Б.А. «Призовой слиток на казахской поэтической ниве!» 80

Асанов Қ.Д. Сөз өнерінің насихатшылық сипаты 97

Кәріпбаев Ж.Т. Жүсіпбек Шайхисламұлының «Жүсіп-Зылиха» тақырыбындағы назирасы 104

Этнография

Жәкішева З.С. Дара тұлға 121

Жүнісқанов Е.Б. Қазақтың құсбегілік өнері 134

Музей ісі

Ахметова С.М. Қасиетті құранның поэтикалық аудармасы 140

Мәдениеттану

Мырзахметов А.Ә. Архетип және көркем шығармашылықтағы «түпсана» 145

CONTENTS

Sacred places of Kazakhstan

Mukhtar A.K. Sarayshyk the time of the golden horde in medieval historical sources 4

Bukeevskaya Horde - 220 years

Gizzatov S.M. Historical figures of the Bokey horde and their socio-political activities 10

Archeology

Mollakanagatuly S. Manuscript of «Diwani hikmet» found in Mangystau 17

Shagirbayev M. S., Sorokin D., Kazizov E. S., Moryksin D.V., Bychkov V.S. Research of osteological materials from the medieval settlement of Shymkent (2019-2020) 23

Aimuhambet J.A. Genuine legends of a beautiful city 47

Alash's story

Sailaubai E.E., Rakhmetullin E. Medical activities and the fate of the kazakh riches, emitters from the region of Chingistau 55

Philology

Khamzin M. Creativity of akyn Dia kazhy Ahmetovich: thoughts in the field of knowledge and education 73

Aitmuhanbetova B.A. Golden Zhamby in Kazakh poetry or A new look at the heritage of Zhambyl 80

Asanov K.D. Information and propaganda character of oratory 97

Karipbaev J.T. Tale by Zhusupbek Shaykhislamula on the topic «Yusup-Zylikha» 104

Ethnography

Jakisheva Z.S. Unique personality 121

Zhuniskanov E. B. The art of domestication birds of prey 134

Museum business

Akhmetova S.M. The poetic translation of the holy quran 140

Cultural studies

Mirzakhmetov A.A. Archetype and «subconsciousness» in artistic creativity 145

Сайлаубай Е.Е.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Рахметуллин Е.

Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті,
Семей қ., Қазақстан
e-mail: alashorda100@mail.ru

ШЫҢҒЫСТАУ ӨҢІРІНЕН ШЫҚҚАН ҚАЗАҚ БАЙЛАРЫНЫҢ МЕЦЕНАТТЫҚ ҚЫЗМЕТІ МЕН ТАҒДЫРЫ

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, қазақ даласында байлар институты қалыптаса бастады. Бұл құбылыс XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси жылнамаларда қазақ қоғамындағы саяси тұрақтылық пен экономикалық ахуалды реттеуші, ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтарды сақтаушы һәм тасымалдаушы әлеуметтік топ ретінде айқын көрініс тапты. Олардың «қазақ оқығандарының» сапалы шоғырын қалыптастырудағы еңбегі мен XX ғасыр басындағы жаңаша сипаттағы ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі тірегіне айналуы отандық тарихнамада жекелей зерттеу еңбектерін қажет етеді. Халық болашағын кеңінен ойлаған, білім-ғылымға барынша қолдау көрсеткен есті-басты азаматтар еліміздің барлық аймақтарында болған. Бұл мақалада қазақ байларының меценаттық қызметі бір ғана – қазақ байтағының табиғаты құнарлы, тарихы мұнарлы өлкелерінің бірі – Шыңғыстау өңірінен немесе Абай ауылынан шыққан ауқатты азаматтардың қоғамдық-саяси қызметі мен игіліктері істеріне, сондай-ақ тағдырлы тарихына талдау жасалған.

***Түйін сөздер:** Шыңғыстау, қазақ байлары, меценаттық қызмет, Қаражан Үкібаев, Ике Әділов, Оразбай Аққұлұлы, Ақкенже Ақмағанбетов.*

XIX ғасырдың екінші жартысында Дала өлкесінде жүзеге асырылған әкімшілік басқару жүйесіндегі өзгерістер отарлық саясатты толығымен аяқтады. 1822-1824 жылдардағы реформалардан кейін, хандық билікті алмастырған аға сұлтандар басқаратын округтік жүйесінің өзі қазақ халқының біртұтастығын, дәстүрлі билік жүйесін ыдырату мақсатынан туындағаны тарихтан мәлім. Ал 1860 жылдардағы басқару жүйесіндегі реформалар аға сұлтандық басқаруды жойып, оның орнына болыстық, старшындық сынды басқару жүйесін енгізді.

Осылайша, отарлық жүйе қазақ даласының саяси тәуелсіздігін түбегейлі түрде жойды.

Алайда, қазақ халқы мемлекеттілік нышандарынан айырылғанымен, елдік дәстүрден, дала заңының қағидаларынан айнымады. Халық арасында патшалық әкімшілікке арқа сүйеген болыстарға қарағанда, текті әулеттердің ұрпақтары мен ауқатты топ өкілдерінің қадірі айрықша мәнге ие еді.

Қазақ даласында болып тұратын табиғи апаттар мен жұт жылдары халықтың арқа сүйері де осы ауқатты азаматтар болды. Нақтылай

айтқанда, «байдың малы белгілі дәрежеде бүкіл ру қауымының сақтық қоры сияқты болған. Табиғи ортаның құбылмалы сипаты, сыртқы жаудың шапқын-шабуылы және т.б. жағдайлар көшпелі шағын руларға ықпалда ашаршылық қатерін төндіріп тұратын. Сондай күйге ұшыраған ру ішіндегі ауқатты адамдардың дәулеті барша ағайынның жан сақтар нәпақасы болған» (Назарбаев, 2003: 238). Яғни, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, қазақ даласында байлар институты қалыптаса бастады. Бұлар XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси жылнамаларда қазақ қоғамындағы саяси тұрақтылық пен экономикалық ахуалды реттеуші, ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтарды сақтаушы һәм тасымалдаушы әлеуметтік топ ретінде айқын көрінді. Олардың «қазақ оқығандарының» сапалы шоғырын қалыптастырудағы еңбегі мен XX ғасыр басындағы жаңаша сипаттағы ұлт-азаттық қозғалыстың негізгі тірегіне айналуы отандық тарихнамада жекелей зерттеу еңбектерін қажет етері сөзсіз.

Қазақ қоғамында ауқатты, бай адамдардың рөлі XX ғасырдың басындағы саяси өзгерістер тұсында барлық өңірлерде анық байқалды. Тіпті, ұлттық қозғалыстардың өрістеуіне де олар зор ықпалын тигізді. Сондай өңірлердің бірі – кезінде бүкіл Қарқаралы округіне аға сұлтан болған Құнанбайдың, қазақ жазба әдебиетінің негізін салушы хәкім Абайдың, қиын-қыстау кезеңде Алаш қайраткерлерінің мекені болған – Шыңғыстау өңірін зерттеу жұмысымыздың негізгі өзегі ретінде қарастырамыз.

Тарихи әдебиеттерде Шыңғыстау өңірін «Құнанбай елі», «Абай ауылы» деп атау жиі ұшырасады. Бұл аталған тұлғалардың ел үшін атқарған қызметі мен тарихтағы абыройына, тұлғалық харизмасына байланысты болса керек. Осы шағын зерттеуімізде Шыңғыстау өңірінен немесе Абай ауылынан шыққан ауқатты азаматтардың қоғамдық-саяси қызметі мен игіліктері істеріне, сондай-ақ тағдырлы тарихына талдау жасайтын боламыз.

Алашорданың орталығы болып саналған Семей қаласы мен оның өңірлеріндегі қазақ байлары Алаш қозғалысына 1905 жылдан бастап қолдау көрсеткен. Мәселен, 1905 жылғы Қоянды жәрмеңкесінде қабылданған Қарқаралы петициясын қостаушылардың ішінде ауқатты адамдар көп болған. Мәселен, «Дело об агитации среди киргиз Каркаралинского и Павлодарского уездов о посылке в Петербург для

представления от Киргизского народа петиции царю» деп аталатын құжатқа 42 адам қол қойған (Нәсенов, Исин, 2006: 26-30). Аталмыш науқанды іске асыру барысында петицияны ұйымдастырушылар қырдағы халыққа беделді, сөзі жүретін ел ағаларына, байларға сенім артты. Осы саяси науқан Алаш қайраткерлері мен ұлттық буржуазия өкілдерінің тізе қосып қимылдаған алғашқы қадамы болғаны анық.

Алаш мүддесіне қамқорлық танытып, барынша материалдық және қаржылық тұрғыда қолдау көрсеткен қазақ дәулеттілерінің бірі – Қаражан Үкібаев.

Қаражан Үкібаев (1868-1931 жж.) Семей қаласындағы ет және тері өнеркәсібінің негізін қалаған, әрі төңкеріске өңірдегі аса ауқатты байлардың қатарынан саналған. Өзі бұрынғы Шыңғыстау өңіріндегі Саржал елді мекенінде дүниеге келіпті. Әкесі Үкібай, 11 мың жылқы біткен, асқан бай адам болған (Қазбалинов, 2002).

Қазақ дәулеттілері мен ұлт зиялыларының қарым-қатынасы XX ғасырдың басында басталды. Көзі ашық, санасы ояу дәулетті азаматтар ұлт үшін зиялы азаматтардың қажет екендігін сезіне білді. Сондықтан оларға қолдау көрсетіп, қаржылық-материалдық жағынан қолдау жасап отырды.

Мәселен, 1906 жылы Міржақып Дулатовты түрмеге қамағанда сол жылдың 17 маусымында Қаражан Үкібаев кепілдікке 2500 рубль төлеп шығарып алған (Нәсенов, 2005: 765).

Қаражанның қолдауы сонымен қатар талантты қазақ жастарына да тиді. Саржал ауылынан шыққан жас таланттар Тоқжігіттің Шаймарданы, Нақымжанның Әмізесі, өз ағасы Аймағамбетұлы Жұмжұма, Мекеш, өз балалары Тоқтағазы, Бекетқазылардың білім жолына түсіп, қалаған мамандықтарын алуға қамқоршы болады.

Қ. Үкібаевтың Алашорда үкіметінің қолдаушысы және белді мүшесі болғандығы ел арасындағы көнекөз қарттардан жеткен әңгімелерден белгілі. Сонымен қатар, мұрағат құжаттарындағы 1928 жылғы 27 тамыздағы қазақ байларын тәркілеуге байланысты қабылданған декреттегі Қ. Үкібаевтың жеке ісінде оған мынадай мінездеме берілген: «Қаражан Үкібайұлы жеті атасынан бері қарай байлығы үзілмеген шонжар, шіріген бай, әрі Алашорданың маңдайына басқан байының бірі болып, Алашорданың өмір сүруіне жанын салып қызмет етті. Кеңес үкіметіне дұшпандық

ниетте болып, қазақ ауылындағы кедейлерді аузына қаратып, Қаражан аты жер жарған» (ШҚО қазіргі заман құжаттама орталығы, 14 п.). Мұрағат құжатынан көріп отырғанымыздай, Кеңестік билік Қаражанды үкіметке қарсы жау ретінде көрсетуге тырысқанымен, халық алдындағы беделін жоққа шығара алмаған.

Смахан Бөкейхан өзінің «Әлекеңнің өмірі» деген естелігінде Семей уезіне қараған тобықты елінен Әлихан Бөкейхановқа тілектес, жолдас болғандардың ішінде Үкібайдың ұлдары Аймұхамед, Темірғали, Қаражандарды атап өтеді (Бөкейхан, 1996: 105).

Әлихан Бөкейхановтың 1915 жылы Абайдың туысы, Алаш қайраткерлерімен тығыз қатынаста болған Кәкітай Ысқақұлының қайтыс болуына орай «Қазақ газетінде» берген қазанамасында: «Мен абақтыдан шыққан соң, бір түн Қаражан үйінде бір болып, мені Қарқаралыға Омарбек, Кәкітай шығарып салып, хош айтысқан жерде жылап қоштасты» деп өткен күндерді еске алады («Қазақ» газеті, 1999: 135). Бұл жерде Әлиханның Семей абақтысында саяси қылмыстары үшін жазасын өтеп шыққандығы және Абай елінің басты адамдарының көңіл сұрай келгендігі сөз болып отыр. Бұдан түйетініміз, Ә. Бөкейханов та Қаражан баймен жақсы таныс болған, етене араласқан.

Алаш көсемдері Әлихан, Ахмет, Міржақыптар құрған «Азамат» серіктігін қызу қолдап, Тұрағұл және Кәкітай Құнанбаевтар, Мағат, Хасен Ақаевтармен бірге Қаражан Үкібаев мүшелікке жарна төлеп тұрды. Бұл қаржы семинарияда, медреселерде оқып жатқан қазақ жастарына шәкіртақы ретінде, «Қазақ» газетінің басылып шығуына жұмсалып отырды.

Қаражан Үкібаевтың меценаттық қызметінің бір белесі – «Абай» есімімен аталатын журналдың жарық көруіне толыққанды қолдау көрсетуі еді.

Қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов 1918 жылы «Абай» атты журнал шығаруға Қаражан Үкібаевқа қаржы жағынан көмектесуін сұрап барыпты. Миллионер бай Мұхаңа: «Журналды шығарсаңыздар болды, оған қанша қаражат керек, үнемі беріп отырамын», – дейді (Қазбалинов, 2003: 75-77).

Осы келісімнен кейін Қаражан Абай журналына өзінің бір үйін беріп, қаржылай қолдау жасап отырады.

Алашорда үкіметінің орталық басқару органы Бүкілхалықтық Кеңес пен Семей

облыстық кеңесінің Алаш қалалық думасы мен Алаш қалалық қоғамдық басқармасының, сондай-ақ Семей уездік Земство басқармасының кеңселері негізінен Алаш қаласында қоныс тепті. Семей уездік Земствосына қатысты бір құжатта оның кеңсесі Алаш қаласындағы белгілі бай-көпес Қаражан Үкібаевтың үйінде орналасқаны атап көрсетілген. Сонымен қатар, Қаражан Үкібаев өзінің көптеген үйлерінің тағы бірін Алаш қаласында қазақ балаларын оқыту үшін мектеп ғимаратына берген көрінеді. Көнекөз қарттар бұл ғимараттың қашан бұзылғанға дейін Жаңасемей қаласындағы «Океан» сауда базары аумағында сақталып келгенін айтады (Сыдықов, 2008: 71-72).

Жоғарыда келтірген мәліметтеріміз дәлелді болу үшін төмендегі мұрағат деректерді ұсынамыз:

«Семипалатинская Уездная Земская Управа от 11/26 марта 1918 года. Повестка членам Семипалатинской уездной Земской школьной комиссии.

Отдел народного образования просит т.т. членов пожаловать на заседания, назначенное на 14 марта с.г. (четверг) в помещении Земской Управы – г.Алаш, дом Укубаева, к 5 часам вечера...» деген деректер кездеседі (ШҚО ҚЗТҚО).

Осындай тағы бір құжатта төмендегідей мәселе айтылған:

«Земство Семипалатинской области, Семипалатинская Уездная Земская Управа от 12 августа 1918 года, №3755, г. Семипалатинск.

Повестка

Настоящим Семипалатинская Уездная Земская Управа приглашает Вас пожаловать на заседания (г. Алаш, дом Каражана Укубаева) сегодня, 12(30) августа с.г., в 8 часов вечера для обсуждения договора по мясной заготовке.

Зам. Председатель ЗемУправы Воробьев» (ШҚО ҚЗТҚО).

Қаражан Үкібаевтың Алаш қозғалысына сіңірген еңбегінің бір парасы Алаш полкының құрылуымен тығыз байланысты. Сол кезде Семейден шығып тұрған «Сарыарқа» газетінде Алаш полкының Алтай өлкесіндегі ерліктерін былай деп сипаттайды: «Алтай губерниясында ұрыс жүргізген Тұрағұл Абаев, Бидахмет Сәрсенов, Қаражан Үкібаев, Тоқтар Бегметов, Ғабдолла Қаскеев, т.б. ерлікпен шайқасты» (Сарыарқа, 1918).

«Список организаторов Алашского конного партизанского полка, участников организации против Советской власти 1918 года правительства Восточной Алашорды» деп аталатын мұрағат құжатында Алаш қайраткерлерімен қатар, Алаш атты полкын құрушы һәм ұйымдастырушылардың қатарында Қаражан Үкібаевтың есімі кездеседі (ШҚО ҚЗТҚО).

1918 жылы көктем айларында большевиктерден уақытша бой тасалаған Алашорда қайраткерлері Шыңғыстау іші, Абыралы өңірлеріндегі және Байқошқар маңындағы қазақ дәулеттілерін паналаған. Бұл әңгіме ел ішінде кейіннен айтылып жүр және сол кездегі орыс басылымдарында да жазылған (Свободная речь. 1918).

Алаштанушы-ғалым Кеңес Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» атты еңбегінде Алаш қозғалысына мүше болғандар мен ниеттестер тізімінде Қаражан Үкібаевтың да (Нұрпейісов, 1995) есімі аталады.

Уақытша үкімет жеңіліске ұшырап, Кеңес үкіметі күш ала бастаған 1920 жылдары ұлт зиялыларымен қоса, дәулетті қазақ азаматтары да жаңа жүйенің қырына ілікті.

Қаражан Үкібаев Алаш қозғалысына адал қызмет етіп, Кеңес үкіметіне қарсылығын тоқтатпаған. Тіпті кеңестік билік орнаған жылдары Қаражан өз жақтастарымен қаладан қашып, бой тасалады. Жергілікті мұрағат қорларында сақталған құжаттарда қызыл әскерлер қаланы алған кезде қашып кеткен Алаш қаласының белді тұлғаларының ішінде Қаражан Үкібаевтың да есімі кездеседі. Мәселен, «Список из г. Алаш бежавших при наступлении Советских войск» деп аталатын құжатта төмендегідей тұлғалардың тізімі берілген:

1. Бейсекеев Илия бежал с семейством неизвестно куда

2. Кушукпаев Джукир
3. Укубаев Каражан
4. Есиргепов Бейсеке
5. Кушукбаев Тышканбай
6. Андамасов Ахунгазы
7. Хусаин Бейсекеев
8. Джандыбеков Джанд.
9. Булатханов Атахан
10. Баймухаметов
11. Бекенбаев Джумасырбай
12. Сейтханов Мухаметхан
13. Укубаев Ныгмет
14. Алексев Константин

Комиссар милиции
(Алаш туы тішілген өңір, 2015: 93).

1928 жылғы қазақ байларын тәркілеу науқаны іске қосылғаннан кейін, қазақтың дәстүрлі шаруашылық жүйесінің іргесі шайқала бастады.

1926 ж. 22 шілдедегі қаулы бойынша Үкібаев Қаражан қылмыстық кодекстің 10 және 83-тармағы бойынша қылмысты деп танылып, істері қарауға жіберілген.

Тексеру бойынша, Үкібаев Қаражан, бай, 58 жаста, ірі мал шаруашылығы бар, бұрынғы ірі көпес және патша заманындағы ірі ел билеушілері деп көрсетілген (Нәсенов, 2006: 238). Бұл мәліметтер Қаражанның мүлкін тәркілеп, отбасын жер аударуға толығымен жеткілікті дәлелдер еді.

1928 жылы Үкібаевтар әулетін Жетісу жаққа, кейін қырғыздың Бішкек қаласына жер аударады. Петербургтың финанс институтын бітірген Тоқташ (Тоқтарғазы) Фрунзе финанс техникумының директоры болып, Үкібаевтар отбасын аман алып қалады. Ұрпақтары қазір Қырғызстанда тұрады (Жанболатұлы, 2004: 39-40).

Қаражан байдың үйі мен жылжымайтын мүліктері мемлекет меншігіне өтіп, халықтың пайдасына жарағандығы ел арасындағы әңгімелерден байқалады.

Алаштың жанашыры Қаражан Үкібаевтің осы үйі туралы Семей қаласының құрметті азаматы, соғыс және еңбек ардагері Қабыш Омаров өз әңгімесінде: «Ұлы Мұханның «Абай жолы» роман-эпопеясында айтылатын Абайдың өмірлік айнымас досы Базаралының қасындағы Әбді біздің үлкен ағамыз. Базаралы мен Әбді бірге туысқан. Сол Әбдінің баласы Ақтан, ал Ақтанның ұлы Омар сталиндік репрессиялау кезінде Семей түрмесінде атылды. Енді осы әулеттен қалған жалғыз мен едім. Менің де жетімдік пен «халық жауының баласы» деген түртпектеуден тартпаған азабым аз болмады.

1930 жылдары Семейдегі Қаражан байдың үйінде ашылған жетім балалардың мектеп-интернат үйінде тәрбиелендім. Әлі есімде, бала болған соң, әлгі үлкен ағаш үйдің ауласында тығылмақ ойнаймыз. Сонда оның жертөлесінде ескі қымбат жиһаздар: күміспен көмкерілген болыскей кереует, жүқағаш, сандық, кресло, шкаф және тағы басқалар шаң басып жататын. Мұны жасы үлкен адамдар Қаражан байдікі дейтін. Кейіннен білдім, ол Алашордаға тілектес болған Абай елінің ардагер азаматы екен. Ал енді Қаражанның үйінен Ертіс өзеніне қарайғы төменде Жақия қажы, Ахмәди және Исабек бай секілді дәулетті адамдардың үйлері болды», – дейді (Кенемолдин, 2010).

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында қазақ қоғамының экономикалық өміріне, мемлекеттік құрылымына байлығымен де, азаматтығымен де қызмет жасаған қазақтың дәулетті азаматтары аз болмады.

Алайда, зұлмат заман олардың елі үшін құлашын кеңінен сермеуіне мүмкіндік бермеді. Бұған Қаражан Үкібаевтың жоғарыда баяндалған өмір жолы айқын дәлел бола алады.

Қаражанмен үзеңгілес, ниеттес, Алаш мұратына соңына дейін қызмет жасаған келесі тұлға – Ике Әділов.

Әділов Ике 1881 жылы, кей деректерде 1882 жылы бұрынғы Семей облысы, Семей уезі, Шаған болысында туған. Ауыл молдасынан оқып, сауатын ашқан. Шаруаға икемді, қолынан іс келетін Ике, атадан қалған малды ұқсата біліп, кейін малды, ауқатты адамдардың қатарына қосылған. Шаған болысының болысы болған немере ағасы Мұсатай Молдабаевтың үш жылдай орынбасары болған. Қазақ даласына үлкен өзгеріс әкелген Ақпан және Қазан төңкерістері тұсында Ике мен Мұсатайдың ұстанымдары заман ағымына қарай екіге айырылады.

Икенің Алаш қозғалысына қосылуына оның айналасы да зор ықпал етті. Замандасы Қаражан Үкібаев сол кездегі Алаш қайраткерлерінің арқа сүйер тірегі, Алаш мұраты жолында дәулетін аямаған «атымтай жомарт» тұлға ретінде мәлім. Сондай-ақ Алашорда үкіметі төрағасының орынбасары, Семей земство басқармасының төрағасы болған Халел Ғаббасовпен туыстық байланысы (Ике Халел Ғаббасовтың туған апайын алған) оның Алаш мұратына септесуіне түрткі болса керек. Үшіншіден, Азамат соғысы жылдарында Семей қаласы алма-кезек қолдан қолға өтіп тұрғанда Алаш қайраткерлерінің паналайтын жері Шыңғыс ішіндегі ауқатты ел азаматтары болды.

Мұрағат қорларындағы Ике Әділовтің №20 жеке парағында: «Бұрынғы басқарушы және би болған. Колчак үкіметі тұсында басқарушы және Облыстық Қазақ Атқару комитетінің мүшесі болған. Мақтау қағаздарымен және алтын медальмен марапатталған. Азамат соғысы жылдарында Алашорда үкіметіне материалдық жағынан белсенді түрде қолдау көрсеткен және Алашорда әскерін жасақтауға қатысып, Қызыл әскерге қарсы атаман Анненковпен тығыз байланыста болған» [17], – деген мәліметтер келтіріледі. Смахан төре өзінің естеліктерінде тобықты ішіндегі Әлиханнның достары

қатарында Икенің де есімін атайды (Бөкейхан, 2011: 8).

Сол замандағы басылымдарда да, ел арасындағы ауызша деректерде де Икенің аса ірі бай екені, «Алаш Орда» үкіметіне материалдық жағынан үнемі көмек бергені және «Алаш Орда» әскерін ұйымдастыруға қатысқандығы туралы айтылады.

Сәкен Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу» атты тұмырнамалық романында Алашорда туралы және алашордалықтардың жақтасы Ике Әділұлы жайында былай деп сипаттама жасайды: «Семей уезінде, Тобықты деген елде Мұсатай деген және Ике деген кісілер бар. Екеуі де ауқатты адам болса керек. Екеуі ағайын ішінде бәсеке, араз. Екеуі қазақтың белгілі партиягершілігімен бірін-бірі аяспай, елді екі жарып жұлқысады. Бірінің үстінен бірі арыз жаудырады.

Бір-біріне пәле жабады. Қалаға шабысады. Ике жеңеді. Өйткені Семейде «Алашорда» бастықтарының бірі – Икенің туысқаны. Олай болған соң қазақша, «Алашорда» да Икенікі болады. Сонан соң Мұсатай турашылықты Совдептен іздейді. Әрине, турашылықты Совдептен табады. Совдепті, большевиктерді қуаттап шығады. Бұл 1917 жылдың ақырында. Ал 1918 жылдың басында содан Совдеп құлап, «Алашорда» күшейіңкіреп шыға келген соң, Мұсатай қуғынға түседі. Мұсатайды «қазақтан большевик болған», «социалшыл» бола қалған, алдауыш бұзық деп «Алашорда» жазушылары газеттеріне жазады. Әрине, Мұсатай социализмді қайдан білсін! Есіткен де жоқ. Мұсатай Икеден таяқ жеген соң, Икені «Алашордалар» сүйеген соң, турашылықты Совдептен тапқан соң, большевиктерді, Совдепті қуаттамай қайтсін! «Мұсатай жауыз, ұсталсын!» – деп «Алашорданың үкіметі» жарлық шығарады. Жарлыққа Бөкейханұлы қол қояды. Мұсатайды ұстатып, абақтыға жаптырады. Міне, Семейдегі «Алашорданың орталық үкіметінің» бітірген жұмыстары осындай болған. Осындай қылықтарынан Семейдегі «Алашорданың орталық үкіметін» және Земствосын жұрт «Тобықтының Алашордасы», «Тобықтының Земствосы» деген кездері де болған. Мұсатай мен Нұрғали Құлжанұлын абақтыға жатқызуға «Алашорданың» ішінен жалғыз-ақ Мұқаметжан Тынышбайұлы қарсы болған. Бірақ өзгелері оған болмаған. «Алашорда» бастықтарының ішінде татулықты сүйгіші, сезгіш жүрегі Мұқаметжан Тынышбайұлы болған. Семейде

әскери-майдан соты құрылмақ болғанда (военно-полевой суд) Тынышбайұлы қарсы болып айтысып, қарысып отырып, майдан сотын жасатпаған» (Сейфуллин, 1975: 254-255). Бұл кітапта оқиға желісі, Алашорда қызметі Сәкеннің көзқарасымен жазылса да, сол кезең тарихы үшін деректік құны жоғары еңбек екендігін естен шығармағанымыз абзал.

Мұрағат деректеріндегі Икенің жеке істеріне қарағанда, төңкеріс қарсаңында ағасы Мұсатаймен қатар болыс сайлауына түсіп, Ике жеңіске жетеді. Бұл жағдай ағайын арасының бүлінуіне түрткі болады. 1918 жылы Икенің жазған арызына байланысты Мұсатай Молдабаев тұтқынға алынып, 40 күн қамауда отырады.

1919 жылдың көктемінде Икенің жақтастары оның қатысуынсыз Мұсатай Молдабаевтың ауылына шабуыл жасап, салдарынан Мұсатайдың інісі Исатай мерт болып, Ғабжан және Халабия есімді екі інісі жараланады.

1920 жылдары губернияда Кеңес үкіметі орнағаннан кейін Мұсатай Икеге қарсы белсенді күрес жүргізе бастайды. Колчак билігі кезінде қуғындалып, қамауда отырғанының арқасында жергілікті большевиктік билік алдында сенімге ие болып, Нұрғали Құлжановпен жақын байланыс орнатады (Нәсенов, 2006: 237).

Ике мен Мұсатай арасындағы тартыс олардың айналасына да кесірін тигізді. Әсіресе, Халел Ғаббасов осы партиялық тартыстың құрбаны болды. Жазушы, ғалым Тұрсын Жұртбай бұл жағдайды өзінің «Ұраным – Алаш» деп аталатын түрме әфсанасында былайша баяндайды: «Х. Ғаббасовтың тұтқындалуы жоғарыда аты аталған, өзінің туысы, тоқалдан тарайтын бұрынғы болыс, «кейінгі большевик Мұсатай Молдабаевтің» ұйымдастырған арызына байланысты еді. Х. Ғаббасов демалысқа келгенде туған жездесі, Мұсатай Молдабаевтың әкесі бір, шешесі басқа «қас жауы» Ике Әділовтің ауылына түседі. Тәркілеудің қарсаңындағы жанталас тұсында М. Молдабаев өзінің «шын большевик» екенін танытып, сол арқылы өзінде тәркілеуден құтылудың амалын қарастырып, қазақы «Бәйбіше – тоқал» драмасының кеңестік нұсқасын «саяси сақнаға» шығарды. Сөйтіп, өзінің туған құда баласы Халел Ғаббасовтың үстінен: «Алашорданың» Шығыс бөлімінің үкімет мүшесі, оған қаржылай көмектескен, әскер жасақтап берген Д.Әділевке қару жинатып, кеңес өкіметіне қарсы астыртын

қарулы көтеріліс ұйымдастырып жүр, содан кейін шекара асып кетуге үгіттеп жүр», – деп арыз жазып, оны тағы да сол ауылдың тумасы, губерниялық дәрежедегі большевик әрі құпия агент М.Токжігітов арқылы ГПУ-дің өлкедегі өкілінің қолына тапсыртты. Сөйтіп, бір жағынан бауыры, екінші жағынан туған құда баласы Х. Ғаббасовты түрмеге қаматты. Ал М. Молдабаевтың негізгі дұшпаны, туысы, «Алаш орда» үкіметінің демеушісі Ике Әділов болатын» (Жұртбай, 2008: 197-198).

Икенің Алашорда қайраткерлерімен берік байланысы, әсіресе Халел Ғаббасовпен туыстық қатынасы (Ике Халелдің апайын алып отыр) 1920-1930 жылдардағы тергеу істерінің қатарын көбейтті. Әсіресе, Халел Ғаббасовтың сот істерінде ағайынды Ике мен Мұсатай арасындағы тартыстағы Халелдің ұстанымына айрықша назар аударған.

Тергеушінің қазақ ортасындағы ру аралық тартысқа қатысты қойған сұрағына Халел Ғаббасов былай жауап берген: «Мені сонау Медет болысындағы рулық тартысқа байланыстыру үшін де бір түйсікке түсінікті, ақылға сыйымды сылтау керек емес пе: ол үшін айғағы толық айып тағылып, уақыт пен ара қашықтықтың арасын есептеп барып кінә айтпай ма? Ондай жағдай болған да емес және болмайды да. Медет болысында өткен оқиғалардың бәріне мені кінәлай беретіні несі? Аталған рулардың өзара талас-тартысына менің ешқандай да қатысым жоқ екенін ашық мәлімдеймін және одан үзілді-кесілді бас тартамын. Мені бұл ру таласына байланыстырып тұрған оқиға 1917 және 18-жылдары болған. Облыстық қазақ комитетінің (оның құрамында мен де бар едім) сол болыста 40 жыл бойы үзбей болыснайлыққа сайланып келген Молдабаевтарды билік тізгініне енгізбей қоюы болса керек. Біз ол кезде тек қана елдік, төңкерістік мақсатты көздедік, ешқандай да рулық мүддені көзге ілгіміз жоқ. Содан бастап заманның ығына қарай жығылып, әр қилы жолын тапқан Молдабаевтар өзінің қас жауы ретінде тек қана мені қарауылға алып (мен де сол болыстың адамымын, ал қазақ комитеті болса сол кезде-ақ тарап кеткен) аңдумен келеді. Ең бастысы – бұл арандату оған емес, сол Молдабаевтармен етене араласқан және араласып жүрген менің кейбір «достарыма» қажет болып отыр. Міне, бүкіл істің мәнісін түсіндіріп беретін жай осы. Басқаша болуы мүмкін емес». Әрине, бұл жерде ашық айтылмаса да, Халел Ғаббасовтың Мұсатайдың

қарсыласы Икенің жағында екенін аңғару қиын емес.

1928 жылғы 10 тамыздағы жағдай бойынша, Әділов Икенің жеке ісіне келетін болсақ былай деп жазылған: Әділов Ике – шыққан тегі қазақ, Семей округіне қарасты Шаған болысында тұрады, орта білімді, 2 әйелі бар, отбасы мүшесі 7 адамнан тұрады. 596 ірі, 900 ұсақ малы бар.

1927 жылы Ике Әділов басқа байлармен қоса Рубцовск округіне жер аударылады, алайда одан 1928 жылы қашып, Шаған тауларына келіп жасырынады. Содан бастап өзі ниеттес байларды қасына жинап, 100 адамнан тұратын аттылы жасақ құрап, Кеңес әскерлеріне қарсы бандалық әрекеттермен айналысады (ШҚО қазіргі заман құжаттама орталығы, 53-54).

Ал келесі бір істе Ике Әділовті тәркілеуде (27 тамыз 1928 жыл) жүргізілген №3 хаттама тігілген, онда: «Әділов Ике 47 жаста, отбасы 7 адамнан тұрады. 196 жылқы, 500 бас қой, 20 түйе, 6 бас сиыр алынып, болыс басшысы, кеңес үкіметіне қарсы тұрған деген айып салынып, толық тәркіленсін» деп жазылған.

Басында айтылғандай, нақты айғақ беретін деректер ҰҚК-нің мұрағатында сақталған құжаттарда: «Әділов Ике – орта білімді, қазақ, Семей аймағының Шаған болысының №2-ші ауылында тұрады» делінген. Сондай-ақ, оның аса ірі бай екені, «Алаш Орда» үкіметіне материалдық жағынан үнемі көмек бергені және «Алаш Орда» әскерін ұйымдастыруға қатысқандығы туралы жазылады. Жаппай тәркілеуге түскенде Әділов Икенің отбасы мүшелерінің тізімі берілген, онда:

«Жена – Мақыш – 47 лет,

Жена Батика – 32 лет,

Сын Мукан – 9 лет,

Сын Наубат – 5 лет,

Сын Шапагат – 1 год,

Дочь Кайрия – 11 лет» деп көрсетілген (Қадырова, http://www.cdni-arhiv.vko.gov.kz/kz/publications2_09.htm).

Сол жылдары Ике Қытай мен Қазақстанның шекарасында өзіне берілген адал жігіттермен ұзақ уақыт қызыл әскерлерге қарсылық көрсеткен екен. Икенің өмірінің соңғы түйінін Тұрсын Жұртбай былай жеткізеді: «Бір жолы алыстан келген сыйлы қонақ ретінде Ержан төре Икені қонаққа шақырыпты. Райбай: «Барма. Ержан сымпыс адам», – деп ескертеді. Оған Ике: «Төре басымен сатқындыққа бара қоймас. Бүгін бармасам, кейін жұртпен сыйысу қиынға соғады», – депті. Қонақтар

жайғасып отыра бергенде үш-төрт солдат кіріп келіп, тапаншаларын кезей қалады. Ике де саптамасының қонышына қолын сап жіберіп, нағанын суырып алады. Екі жақ бір сәт үнсіз арбасыпты. Содан Ике: «Әй, Ержан-ай! Сымпыстығыңды естіп ем, сұмпайылығың да бар екен-ау. Мына елдің обалына қалармын», – деп нағанын жерге тастай салыпты. Сол ұсталғаннан мол ұсталып, құрдымға кетті» (Жұртбай, 2008: 230). Ел арасында сақталған ауызша деректерде де Дала көкжалының ақыры осыған саяды. Тарихи әдебиеттерде Икенің дүниеден өткен жылы 1937-1938 жылдары деп көрсетілген.

Артында қалған ұрпақтарының аталарының ісін қайта қарату негізінде 2007 жылдың 31 қаңтарында Шығыс Қазақстан облыстық прокуратурасының шешімімен саяси қуғын-сүргін құрбаны және қылмыстық істері жоқ деп табылып, ақталған (Теміров, 2017: 31).

Қабылданған қаулыға сәйкес, Семей округінің байлары Сырдария округіне жер аударылды. Ике әулеті де 1928 жылы жер аудару ережесінде көрсетілгендей, оңтүстік өңірге жіберіледі.

Ике ұрпақтарының кейінгі тағдыры жайында Сырым Бөкейханов өзінің «Өткен күнде белгі бар» мемуарлар жинағында былай дейді: «Біздің анамыз тобықты руынан. Ол кісінің әкесі Әділов Иемберген (жұрттың бәрі ол кісіні Ике деп атап кеткен) Семей округі Шаған болысының екінші ауылының қазағы екен. Екі әйелі болыпты. Бәйбішесі Мағрипадан Бапаш апай, ал тоқалы Бәтихадан біздің мамамыз туған...

1928 жылы Бәтиқа әжемізді «кұлаққа тартып», Семейден жер аударады. Сөйтіп ол кісі төрт баласымен оңтүстік өлкеден бір-ақ шығады. Ағайынды үш ұлдың бірі Нәубат жолда қайтыс болады. Әжеміздің жанында Мұхаметқали (Мұқан), Шапагат (Шәпет аға) және біздің мамамыз Хайрия қалады. Олар бір орнында көп тұрақтай алмайды – Тоқмақ, Бішкек, Сайрам, Шымкент қашқындарға уақытша ғана тұрақ болыпты.

Ақыр аяғында әупірім тәңірмен менің мамам мен Мұқан аға да Шымкентте жұмысқа ілігеді, ал Бәтиқа әжеміз Сайрамдағы асханада аспаз болыпты. Балалардың кенжесі болғандықтан Шәпет үнемі сол кісінің маңайында жүреді. Әжеміз басында әредік балаларына келіп-кетіп жүреді де, біраздан соң Шымкентке біржола қоныс аударады. Әкем сол кезде Қапланбектегі мақта-ирригациялық техникумда сабақ беріп жүреді, мамаммен сол жерде танысыпты.

1933 жылы Бәтиқа әжемiз балаларымен бiрге өзiнiң келешек күйеу баласының маңына, Алматыға көшiп келедi...

Әкем мен анам некелерiн көпке дейiн тiркемептi – екеуi де қуғын-сүргiнде жүрген отбасының ұрпағы болғандықтан, кез-келген тосын жағдайды күн сайын күтiп, сақтанады екен. Содан менiң ағам Ибраш дүниеге келгенде ғана ата-анамыз некелерiн тiркетiптi (Бөкейханов, 2016: 139-140). Бұл қуғын-сүргiнде жүрген екi әулет – Бөкейхан әулетi мен Икенiң отбасы едi. Алаш жолында тiзе қосып, бiрi Алаш идеясын көтерiп, жұртты соңынан ертсе, екiншiсi Алаш мұраты үшiн малында, жанында аямаған Әлихан мен Икенiң үзеңгiлес достығы 1930 жылдардың қилы заманында құдалық, туыстық байланысқа ұласты. Нақтырақ айтар болсақ, Әлиханның туған iнiсi Әзiханның ұлы Райымжан Икенiң қызы Хайриямен отбасын құрды. Бұл тар заманда табысқан тұлғалар тағдыры едi.

Бүгiнде Ике әулетiнiң ұрпақтары және көзi тiрi ұлы Шәпет (Шапағат) Алматыда тұрады. Икенiң ұлы Мұхаметқали (Мұқан) 1946 жылы, қызы Хайрия 1957 жылы дүниеден өттi.

Икенiң ғұмыры қазақ даласындағы ұжымдастыру саясатына қарсылықтың бiр ғана көрiнiсi едi. Оның тұлғалық болмысы мен ғұмырнамасы, атқарған iстерi кейiнгi ұрпақ үшiн тағылымға толы. Ел арасынан, мұрағат қорларынан әлi де Алаш арысына қатысты құнды деректер табылатынына кәмiл сенемiз. Себебi, Ике тұлғасына қатысты деректерге ғылыми тұрғыда келуге тиiспiз. Бұл тұлғатанулық зерттеулердiң жүйеленуiне, жеке тұлғаға қатысты аңыз бен ақиқаттың аражiгiн ажыратуға мүмкiндiк тудырады.

Алаш ардақтысы Икенiң өмiр тарихы мен тағдыр жолы осындай.

Қазақтың тарихы мен мәдениетiнде, әлеуметтiк өмiрiнде орны бар осындай әулеттердiң бiрi де, бiрегейi – Оразбай Аққұлұлы және оның ұрпақтары немесе әйгiлi Оразбай әулетi.

Бiзге жеткен тарихи мәлiметтерге сүйенсек, Оразбай Аққұлұлы 1831 немесе 1937 жылы өмiрге келiп, 1921, ал ендi бiр деректерде 1922 жылы дүние салған екен.

Ел арасында таралған әңгiмелерге құлақ түрсек, Оразбай жас кезiнде кедей, ұры, ұры ұстаған пысық адам болыпты деседi. Содан Құнанбай ұрлығын қойғызып, бата берген соң байыған деген аңыз да бар. Қалай дегенде де,

Оразбайдың шаруақор, ептi, ұстамды адам болғандығы анық.

Оразбай өмiрiне қатысты деректердi зерделегенде, екi айқын мәлiмет алдымыздан шығары сөзсiз. Оның бiрi – Оразбайдың көп жылқысы, екiншiсi – Абайды сабатуды. Екiншi дерек ұзақ жылдар бойы Оразбай тұлғасын жағымсыз сипатта көрсетуге себеп болды.

Тарихта болған, тағдыры қарама-қайшылыққа толы Оразбай тұлғасы Мұхтар Әуезовтiң «Абай жолы» роман-эпопеясы арқылы көпшiлiкке жақсы таныс. Шұнай тауын мекен еткен Оразбайға 3000 жылқы бiгiптi. Тарихи деректерге жүгiнетiн болсақ, Оразбай әулетiнде 4000-нан жылқы болғандығы көрсетiледi (Материалы по киргизскому землепользованию, 1909: 146-153).

Шұнайдың қойнауы жылқыға толса, Оразбай жылқым түгел деп масайрап отырады екен. Сондықтан, «Шұнайым, Шұнайды берген құдайым» деген сөз Оразбайдан қалған деседi.

Сондай-ақ Оразбайдың заманында Ертіс бойын қоныстанған орыс саудагерлерімен қалай сауда жасағандығы ел арасында аңызға бергісіз әңгіме болып таралған. Яғни орыс саудагерлеріне бір үйір жылқы сатқан Оразбай бірер күн өткеннен кейін қосшыларына Шұнай тауына шығып Семей жаққа көз салыңдаршы, шаң көрінбейді ме екен дейтін көрінеді. Айтқандай-ақ, алыстан будақ-будақ шаң көрініп, әлгі бір үйір жылқының келе жатқандығы байқалады. Өйткені бұл сыры өзіне мәлім құла айғырдың үйірін Ертістен жүздіріп өтіп, Шұнайына аман-есен жеткізетініне бек сенетін көрінеді (Сейсенұлы, 2013).

Еңбекпен байыған Оразбайдың қонақжайлылығы мен жомарттығы да ерекше болған. Ауылының үстінен өтіп бара жатқан жолаушыны көрсе, шақыртып, мал сойып, күтіп жіберетін болыпты.

Бірде Абай жайлаудағы Мәмбетей Қарамырза ауылына бара жатып Шорқашқан деп аталатын адыр жоталарда үйездеп тұрған көп жылқының ортасымен өтіп бара жатып, Оразбайдың Кербестісін көреді. Атты айналып қарайды да, өз тобымен Қарасуда отырған Оразбай ауылына соқпай өте шығады. Мұны байқаған Оразбай: «Анау кетіп бара жатқандар кімдер», – деп сұраса, жылқышылар мән-жәйді баяндайды. Сонда Оразбай: «Енді ол Кербесті маған мал болмайды, Абайдың көзі тиеді. Тез барып Кербестіні ұстап алып, Абайға апарып бер», – дейді. Жылқышы атты жетектеп,

Майдақоңырға жетіп қалған Абайлар тобын қуып жетеді де, атты көлденең тартады. Бұл атты ауылыма соқпады деп әдейі жіберіп отыр ғой деп, Абай бүкіл тобымен кері бұрылып, Оразбай ауылына келіп сәлем береді. Оразбай қонақтарын қошемет көрсетіп, құлын сойып, етін биенің сүтіне пісіртіп күтіп аттандырған екен (Жанболатұлы, 2004).

Оразбайдың жомарттығы мен мәрттігіне қатысты ел арасында таралған келесі әңгіме тағы да Абай өмірімен тікелей байланысты.

Абай кемеліне келіп, ақылы мен абыройы бар қазаққа мәшһүр кезінде Жетісудың Жалайыр елінде жұрт «Жәмеңке аға» деп атап кеткен Жәрменде дейтін абыройлы қария болыпты. Жәмеңке қартайған шағында арманым, Семей еліндегі Құнанбайұлы Абай ақынды көргім келеді. Ол кісі «Ұят кімде болса – иман сонда» депті. Ұят дегеніміз адамгершілік болса, адамгершіліктің бар сипатын Абай деп білемін деп, ұлдарын ертіп Шыңғыстауға жол тартыпты.

Алыстан арнайы келген құрметті мейманына Абай жеке үй тігіп, ерекше құрмет көрсетіпті. Абай елінде бір ай жатқан Жәмеңкеге Абай қайтарында: «Аға, бұйымтай айтып, қалағаныңызды алыңыз», – дегенде, Жәмеңке: «Қамысқұлақ атыңды бер» деген екен.

«Қайсы қамысқұлақ атты айтасыз?» – дегенде, Жәмеңке «Шоқпардай кекілі бар қамысқұлақ» деп басталатын Абайдың әйгілі «Аттың сыны» деп аталатын өлеңін түгелдей жатқа айтып шығыпты.

Абайдың өз қолында, Құнанбай әулетінің жылқыларында дәл осы өлеңде айтылатын сәйгүлік табылмағандықтан, қонағын тағы бір жұма аялдатып, бес болыс Тобықты еліне жіберіп, өлеңдегі сынға саятын ат іздетіпті. Одан да шықпаған соң, өзімен араз, тоғыз мың жылқысы бар Оразбайға: «Ел намысы – ер намысы болғанда, ер намысы – ел намысы болмай ма екен? Өзім міну үшін емес, Тобықтының қонағына сыйлау үшін сұратып отырмын. Оразекен бір тайын аямасын», – деген сәлеммен кісі жіберіпті.

Сәлемді естіген Оразбай: «Ағайын ащы, мал тұщы десем мен Оразбай боламын ба?! Жаттан сағы сынбасын» деп, өңкей сәйгүлік бөлек бағылатын 5 қос жылқы үйірлерін аралатып жүріп үш ат ұстатыпты.

«Абайға айт, қонағы үшеу екен, осы үш атты да берсін. Өзіне қарсы болсам да, ақылы мен ажарына қарсы емеспін», – депті. Үш аттың

біреуін көріп тұрып Жәмеңке: «мынау нақ сол өлеңде айтылатын ат екен» деп ризалығын білдіріпті (Жанболатұлы, 2004: 240).

Жоғарыда келтірілген екі дерек те Оразбайдың тұлғасын ашуға жеткілікті. Келесі бір маңызды, әрі Оразбай өміріне қатысты күрделі мәселе – Абайдың соққыға жығылуы. Осы бір сюжет кеңестік кезеңнен бастап, бүгінгі күнге дейін Оразбай образын жағымсыз тұрғыда сипаттауға себеп болып келді.

Оразбайдың Абайды Әбен қажыға сабағуы 1898 жылдың 18 маусымында болған оқиға. Мұқыр сайлауы өтуі жоспарланған Шыңғыстың Көшбике жайлауында ел билеушілері Абайға тап беріп, соққының астына алады. Мұқыр сайлауы кезінде орын алған бұл келеңсіз жағдайды ұйымдастырушы Құнанбай ұрпақтарымен жауласып келе жатқан Бұғылы болысының атақты байы, Оразбай қажы Аққұлұлы еді. Ол Мұқыр болыстығына өз адамдары – М. Әкімғожаұлы мен Ә. Бітімбайұлын сайлатуды көздеді. Бұл туралы Абай Сенатқа жазған хатында Оразбайдың және басқа да ел билеушілерінің бүлікшіл, ел арасына іріткі салу әрекеттерін ашына баяндайды (Абай. Энциклопедия, 1995).

Алайда, Оразбай Абайға қарсы тұратындай, дала ілімін ойына сіңірген, кешегі Құнанбай заманының заңды жалғасы еді. Бұған Оразбайдың жоғарыда айтқан «Абайдың өзіне қарсы болсам да, ақылына қарсы емеспін» деген сөзі айқын дәлел.

1901 жылы Оразбай Абай ауылына, Тұрағұлдың қызы Ақылияның шілдеханасына құтты болсын айта келіп, немерелер татулықтың ұйытқысына айналсын деген тілекпен, бесік құда болуға өтініш білдіреді. Абайдың өсиеті бойынша Ақылия бойжеткен соң Оразбайдың немересі Саниязбекке тұрмысқа шығады. Жастардың 1917 жылғы шілде айының 7-сі күні Ойқұдықта өткен некелесу тойында М.О. Әуезовтің «Еңлік-Кебек» пьесасы қойылып, қазақтың Европалық үлгідегі ұлттық театр өнерінің тұңғыш сахнасы ашылады. Абай төңірегіндегі Әуез, Әйгерім, Омархан, Шәкәрім, Көкбай сияқты кісілерді жақын біліп өскен Ақылия кезінде М. Әуезовке көп көмек берген. Абай аулына әр уақытта келіп-кеткенінде А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатовтар Ақыштың қолынан дәм татып, 1918 жылдың қысында Шұнайдың баурындағы Садыр қыстағында отырған Саниязбек пен Ақылияның үйінде денсаулығы нашарлаған Сұлтанмахмұт

Торайғыров бір қыс жатып, қымызбен емделіп қайтады. Абайдың жаңашыл әдеби мектебінің алып өкілдерінің бірі С. Торайғыровтың бірқатар жырлары осы кезеңде жазылған ((Абай. Энциклопедия, 1995: 70). Жоғарыда айтылғандарды нақтылай түсу үшін Ақылия Тұрағұлқызының естелігіне назар аударайық:

«Мен ел қадірлісі атанған Мұхтар Әуезовтен басқа талай белгілі адамдармен жүздестім. Қолымнан дәм татты. Солардың ішіндегі жүрегіме ең жақыны – Сұлтанмахмұт Торайғыров. Шіркін, азаматтың биязысы, кішіпейілі, ақжарқыны, өткірі болатын.

Бұл 1918 жылдың қысы. Менің ұзатылғаным әлі бір жыл толған жоқ еді. Күйеуім Санияз екеуіміз жеке шағын ауылмен Шұнайдың бауырындағы Садыр қыстауын мекендедік. Қыс жаңа түсіп, қаһарын төге бастаған.

Бір күні үйімізге қалаша киінген, жұқа өңді, ашаң, жанарлы адам келді. Ол Сұлтанмахмұт екен. Асты-үсті тақтаймен көмкерілген үйіміз болды.

Соның төрті бөлмесін екіге бөліп, бір бұрышына шымылдық ұстап, Сұлтанмахмұтқа өзінше жеке бөлме жасап бердік. Ортасына ағаш стол қойдық. Сонда жазу жазып, ұзақ түндер бойы отыратын. Тықылдап жөтелетін. Ол кезде біздің үйде жалғыз қара бие бар еді. Соның қымызын тек Сұлтанмахмұтқа арнайы сақтайтынбыз.

Семейде жүргенде денсаулығының нашарлағанын сезген Мұхтар оны біздің үйге жолдап, қымызбен емдеуді кеңес етіпті. Қыс бойы біздің үйде тұрып, жазға салым қайтты...

Кейіннен бізге хат келді. Сұлтанмахмұт жазыпты. Қуанысып аштық. Әлі күнге дейін хат сөзі жадымда, арап әріптерімен жазыпты.

«Қарағым Ақыш! Бекзада ауылының ұрпағысың ғой. Мен ешбір қарыздарыңды өтей алар емеспін. Саған ризамын, киім-кешектерімді аурудың қатеріне қарамастан еш сескенбей жудың. Мына дерттен жазыла алар емеспін. Хош, сау бол», – депті (Тұрағұлқызы, 2019: 32-33).

Оразбай Абайға қарсылас болды десек те, ақынның дүниеден өткенін жақын ағайындарының бірі келіп, Оразбайға жайдан-жай, тіпті қуанғандай боп хабарлай салыпты. Оразбай «Ой, бауырымдап» боздап жылап кетіп, әлгі пәруайсызды сабай жөнеліпті. Оразбай: «Ойбай-ойбай, жетесіз ит! Абай өлгенше, Оразбай қоса өлді, арысың құлады. Күнің сөніп, айың батты! демейсің бе, ойбай!

Енді не болдым! Ойбай, Абай, Абай! Мен неге артыңда қалдым!» – деп аңырапты. Бұл жәйтті әркім әрқалай тұжырымдауы мүмкін. Бірақ, Оразбайдың Абайға қарсылығымен қатар, құрметі де болғанын жоққа шығара алмаймыз.

Оразбайдың алдын-ала ауа-райын болжайтын қасиеті болған екен. 1911 жылы жұт болатынын болжап, жаздай шөп дайындатып, жас тобылғыны шаптырып, маялап үйгізеді. Сонымен қыстан аман шығады. Бұны ескермегендердің сабасы керегенің басында қаңырап қалыпты.

Бұл Оразбайға қатысты ел ішінде таралған әңгімелердің бір парасы ғана. Сол замандағы жергілікті мерзімді басылымдарда Оразбайға қатысты деректер кездеседі. «Семипалатинские областные ведомости» басылымында: «Семей облысы әскери губернаторы Цеклинскийдің 1887 жылғы қаңтардың 13 күнгі №5 бұйрығына сәйкес Шыңғыс болысының биі Оразбай Аққұловқа барымтаға қатысың бар деп айып тағылып, тергеу біткенше, қызметінен уақытша шеттетіледі» (Семипалатинские областные ведомости, 1887), – деген дерек келтіріледі. Көп ұзамай Оразбай ақталып шығады. Оразбай және оның ұрпақтары жөніндегі аталған басылымның 1904 жылғы 43 санында соғыста, қақтығыста қаза болғандар жесірлері мен жетімдеріне қайырымдылық жасағандар қатарында Оразбай Аққұлов мейірімділік қорына 100 рубль, Медеу Оразбаев – 50 рубль, Құсан Оразбаев – 20 рубль, Қасымхан Оразбаев – 20 рубль көлемінде қаржы қосқандығы жөнінде деректер келтірілген. Меценаттық – Оразбай әулетінің қалыптасқан ата дәстүрі десе де болады. Бұны кейінгі жылдардағы ел ішіндегі саяси істерге белсене араласуынан байқаймыз.

Өмірінде ақ пен қарасы қатар жүрген Оразбай кейін Меккеге барып, мұсылмандық парызын өтеп, ел арасында қажы атанған екен.

Оразбай әулеті қазақ оқығандарымен XX ғасырдың басында-ақ жақын байланыста болды. Қазақтың ауқатты топтары мен зиялы қауымын жақындастырған жағдай – қазақ ұлтының қамы болатын.

Оразбайдың баласы Медеу Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сұлтанмахмұт Торайғыров сынды Алаштың тұлғаларымен жолдас болған.

Әлихан Бөкейханов 1908 жылы сегіз ай Семей абақтысында отырғанда ауырды деп естіп «Әлекеңдер қазаққа керек адам» деп тобықты Оразбай баласы Медеу он құлынды

биені Шағылға байлатып, күнде абақтыға бір саба қымыз апарып, бір бағлан сойып, мәжіліс құрып отырған (Бөкейхан, 1996: 102-105). Сондықтан болар, Смахан төре «Әлекеңнің өмірі» деп аталатын естелігінде Тобықты ішіндегі Әлиханның жолдастары қатарында Оразбай баласы Медеудің де есімін атап өтеді (Бөкейханов, 2016: 76).

Қос төңкерістен кейінгі саяси өзгерістер тұсында да Оразбай әулеті Алаш тілегінде болды. Семей қаласы қызылдардың қолына өткен уақытта Алаш қайраткерлерінің паналайтын жері – Шыңғысты жайлаған тобықты елінің жуандары болды. Әсіресе, Оразбай баласы Медеудің ауылы алаштықтар тұрақты түсетін қырдағы ауылдардың бірі болған. Бұлай деуімізге себеп жоқ та емес. Мәселен, мұрағат құжаттарындағы 1930 жылдың 30 ақпанындағы Шыңғыстау дуаны бойынша бай-кулақтардың тізімін қарайтын болсақ, 90 ауқатты тұлғалардың барлығына дерлік алашордалықтар деген атау жалғанған (ШҚО қазіргі заман құжаттама орталығы).

1918 жылы Семейге Алашорда үкіметі орнығып іске кіріскенде, Алаш қажеттілігіне деп қазақ байлары қаржылай және материалдық тұрғыда көмек көрсете бастады. Әсіресе, Алаш полктарын құру жұмыстары басталғанда, сарбаздарды атпен, ер-тұрманмен қамтамасыз ету тікелей қазақ байларының қолдауы арқылы жүзеге асты. Бұл игілікті іске Оразбай әулетінің де үлес қосқандығын айғақтайтын мәлімет – Белгібайдың қызының оқиғасы.

1918 жылы қыркүйек-қазан айларында орын алған бұл оқиғаның өрбуін Қайым Мұхаметханов былай суреттейді: «Қаланың Белгібай дейтін байының қызы тобықтының үлкен бір байының баласына (Оразбайдың туысы) айттырылып, қалың малы төленіп қойылған екен. Қыз Қабдолла Қоскеев деген мұғалім жігітпен көңіл қосып қашып кетеді. Байдың балалары мұғалімді ұстап алып, соққыға жығып қамап тастайды. Алашорда басшылары осы істің төрелігін айтуды Шәкәрімге тапсырып, қыз айттырылған жеріне баратын болсын дейді. Шәкәрім істің барысын зерделеп, қыз бен жігіт бір-бірін сүйіп қосылғанына көзі жеткен соң, екеуі қосылсын деген шешім шығарады. Бұған халық риза болғанымен, байлар мен алашордалықтар наразы болады. Бұл істің бұлай шешілгеніне қарсы болған бірден-бір адам – Оразбай: «Мен Алашқа қырық жылқы бергем, жесірімді қайтарып берсін, әйтпесе

кетісемін», – деп қыр көрсетеді (Омаров, 2007). Осы істен алаштықтар мен Оразбай әулеті арасындағы тығыз байланысты аңғарсақ, екіншіден, Алаш тілегі жолында олардың тұрақты қолдау білдіріп отырғанын байқау қиын емес. Дәл осы кезеңде аталған екі топ та бір-біріне тәуелді еді. Сүйгенімен қосылып қашып кету төңкеріске дейінгі кезеңде де болған. Бірақ ру ақсақалдары мен билерінің талқысына салынып, реттеліп отырған және де халық олардың шешіміне мойын ұсынатын еді. Ал жоғарыда аталған оқиғада халықтың екі жасты қолдауы – Қазан төңкерісінен кейінгі теңдік ұранының таралуымен байланысты орын алып отыр. Сондықтан, ел ішінде тұрақтылықты сақтау үшін һәм ауқатты топтардың қолдауын қажет еткен Алаш қайраткерлерінің қандай ұстанымда болғандығы түсінікті. Айта кетерлігі, Шәкәрім төрелік айтатын, Белгібайдың қызының соты Қаражан байдың үйінде өткен.

Медеу 1922 жылы Мұхтар Әуезовтің ақыл-кеңесімен Қыдыр тауының бауырында Ақтан бұлағының басында, өз қаржысымен, Семей қаласынан түйемен қызыл кірпіш тасытып мектеп салдырған. Негізінен мектепте сол уақытта Семей уезінің Мендеш және Бос болыстарынан оқушылар жиналған. Бұл екі болыс елдегі бірінші рет жаңа типпен салынған 8 класс үйі бар, 3 мұғалім тұратын жатақханасы бар, төбесі қаңылтырмен шатырланған жақсы мектеп болған. Медеудің тағы бір көрегендігі мектепті Оразбайдың әулеті тұратын Шұнай тауының бөктерінен емес, қайта 20 шақырымдай алыс жерге, кедей-кепшіктерге оқуға қатынасуға ыңғайлы болуы үшін Ақтан бұлағының басына салғызған. Мектепте сабақ берген мұғалімдердің жалақысын да өзі төлеп, мұғалімдердің жатақханасына қыста соғым сойып беріп отырған. Жалпы бұл мектеп 1932 жылға дейін талай жалшы, кедей орташалардың балаларының көзін ашқан. Осы мектепте Семей қаласынан келген Мария Александровна деген орыс әйел мен ерлі-зайыпты Андрей, Мария Оконечниковтар орыс тілінен сабақ жүргізген. Сонымен бірге Сұлтанмахмұт Торайғыров, Шәкір Әбенов сияқты халқымыздың белгілі тұлғалары да осы мектепте ұстаздық еткен. Отызыншы жылдардың орта шенінде байдың салғызған мектебі деп шолақ белсенділер Ақтанбұлақ мектебін бұзғызып тастаған, кейінгі Ұлы Отан соғысы жылдарына дейін мектеп пешінің мұржасы қалқиып тұрғаны айтылады (Оразбеков, 1992).

Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі кезеңде қазақ даласында жүзеге асырылған саяси және экономикалық науқандар қазақтың дәстүрлі шаруашылық жүйесі мен мәдени құндылықтарын күйретті. Кеңес билігі іске асырған саяси өзгерістерге қарсылық шекаралық аудандарда шекара асып көшу арқылы көрініс тапса, орталық аудандарда қарулы көтерілістерге ұласты. Мәселен, Семей губерниясында Абыралы, Шұбартау Шыңғыстау көтерілістері ауқатты топтардың ғана емес, бұқара халықтың да қолдауына ие болды. Оразбай әулеті Шыңғыстау көтерілісінің ту ұстаушыларының бірі болды.

1931 жылы ақпан айында Абыралы, Шұбартау және Шыңғыстау аудандарында болған шаруалар көтерілісіне қатысты және кеңес өкіметін құлатып, жаңа өкімет құрмақшы болған бандылар тобының бас көтерушісі ретінде айыпталып, Оразбаев Медеу мен оның екі ұлы Медеуов Саниязбек пен Медеуов Сләмқайдар қамауға алынады. Негізінен Шыңғыстау көтерілісінің жетекшісі ретінде 200 адамды басқарған Медеуов Саниязбек бен Торайғыров Емілжан деген азаматтар болған (Омарбеков, 2001: 196).

Медеу Оразбаев, Санияз Медеуов және Сләмқайдар Медеуов 1931 жылы 8 сәуірде тұтқындалып, РСФСР Қылмыстық кодексінің 58-2-бабы бойынша кінәлі деп танылып, 15 мамырда БМСБ (ОГПУ) өкілетті өкілдігінің жанындағы Үштіктің шешімімен ату жазасына үкім етілді. 1993 жылдың 14 сәуіріндегі Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы» Заңына сәйкес, 1999 жылдың 2 желтоқсанында Алматы қаласы Алмалы ауданы прокурорының шешімімен ақталды (Мемориал. <http://lists.memo.ru/index.htm>).

Саяси себептерге байланысты әулет тағдыры күйреуге ұшыраса да, аман қалған ұрпақтары қанмен берілген тектілік дәстүрді одан ары жалғастырды. Қабыш Медеуұлы 1906 жылы мамыр айының оныншы жұлдызында дүниеге келген қазақ совет хирургы. Медицина ғылымдарының кандидаты (1937 ж). Томск мединститутын 1931 жылы бітірген. 1931-1932 жылдары Түркісіб темір жолының тоғысқан жерінде, Талдықорған облысының Айнабұлақ станциясында дәрігерлік бөлімше меңгерушісі болып жұмыс істейді. 1933-38 жылдары академик А.М. Сызғановтың клиникасында жұмыс істейді. Кейіннен Алматы қалалық

ауруханасының хирургия бөлімінде ординатор, медицина институтының жалпы хирургия кафедрасының ассистенті, хирургиялық госпитальдың бас хирургы қызметтерін атқарады. Қабыш Медеуұлының ғылыми еңбектері қалқанша бездің қызметін реттеуге және қан құю мәселелеріне арналған. Өмірінің соңғы күндеріне дейін қазақтың эксперименттік хирургия институтында қарынның ойық жарасын хирургиялық тәсілмен емдеу жөнінде ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізеді.

1938 жылы наурыз айында Қабыш Медеуұлы халық жауының, тап жауының баласы және кеңес өкіметіне қарсы жиындарға қатысты деп айыпталып, Сібірге жер аударылады. Красноярсктегі еңбекпен түзеу лагерінде хирург-дәрігер қызметін сол жақта да жалғастырады. 1943 жылы жанұясын өзінің қасына шақыруға рұқсат алады. 1945 жылы соғыс аяқталғаннан соң Алматы қаласына оралуына мүмкіндік алады. Бірақта соғыс жылдарындағы ауыр тауқымет кеудесіне жара салып, өкпе құртынан айықпай, 1946 жылы сәуір айында қаза болады. Қабыш Медеуұлы жайында толығырақ жазудағы бір себеп, Әбдіманап Медеуұлы өзінің Әлкей Хақанұлы Марғұланмен кездесуіне және археология ғылымына келуіне де осы ағасы себепші болғанын айтады (Үмітқалиев, 2015: 26-27).

Әбдіманап Медеуұлы Оразбаев – Оразбай қажының немересі. Ең алғаш үлкен ағасы Саниязбек пен жары Ақылиядан қара танып, сауатын ашқан.

Әулет басына түскен тауқыметті еңсере жүріп, 1941 жылы ҚазПИ-дің тарих факультетіне оқуға түскенімен, желтоқсан айында әскер қатарына алынып, Омбыдағы әскери училищені бітіргеннен кейін, майданға аттанады. Сталинград майданында Щорс атындағы 45-ші атқыштар дивизиясының 110-полкы 3-минометшілер ротасының командирі болады. Сталинград майданында жараланып, 1943 жылдың 19 ақпанында қайтадан қатарға қосылады. 1945 жылдың мамыр айынан 1946 жылдың қаңтарына дейін Кеңес армиясының «СМЕРШ» барлау тобының арнайы бөлімшесінде қызмет етеді.

1946 жылдың қыркүйегінде елге оралып, С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетінде оқуын жалғастырып, кейін Ленинград университетінің археология бөліміне ауысады. 1958 жылы «Солтүстік Қазақстанның қола дәуірі»

тақырыбында М.П. Грязновтың жетекшілігімен Ленинградта кандидаттық диссертация қорғайды. Сонымен қатар, Әбдіманап Медеуұлы қазақтың кәсіби тұңғыш археологы болып саналады. Және де Қазақстанда алғаш рет 1971 жылы Қазақ университетінің тарих факультетінде ашылған археология және этнология кафедрасының меңгерушісі болып тағайындалады. Әбдіманап Медеуұлы қазақ археология ғылымында терең із қалдырған көрнекті ғалымдардың бірі.

Тектілік негіз қашан да жарып шығады. Бұл қазақ тарихындағы текті әулеттердің өмір тарихынан белгілі. Осы зерттеуге арқау болған Оразбай әулеті міне, соның айқын мысалы. Бүгінде ел арасында таралған тарихи әңгімелер мен аңыздар, тарихи деректер Оразбай ұрпақтары жөніндегі кең көлемді зерттеу еңбегіне негіз болатын болса, Оразбай қонысы, Ақтанбұлақтағы Медеу салдырған мектеп, шұрайлы Шұнай тауы, Оразбай құдығы, Оразбай бейіті сынды тарихи нысандар жергілікті туризмді дамытуға сұранып-ақ тұр.

Шыңғыстаудағы Алаш байлары дегенде ойға оралатын аялы есімнің бірі – **Ақкенже Ақмағамбетов** (1896-1932). Ақкенже Құнанбай әулетімен ағайындас, жақын туыс ретінде Абай ұрпақтарымен етене араласқан. Шығу тегін тарқатар болсақ, Өскенбайдан Шұбар, Шұбардан Ақкенженің әкесі Ақмағамбет тарайды (Жанболатұлы, 2004: 99).

Анықтамалық еңбектерде: «1917 ж. кейін уездік, облыстық қазақ комитеттері жұмыстарына араласып, қаржылай жәрдемдеседі. Шыңғыстағы «Талап» ұйымының құрылтайшысы болады. 1918 ж. Семейде құрылған Алашорда ұлттық әскерін көлікпен, қаржымен жабдықтауға ерен еңбек етеді. Большевиктерге қарсы жүргізілген соғыста қайсар мінезді батырлығымен танылады. Тұрағұл Абайұлымен бірге большевиктерді Семейден Рубцовкаға дейін қуған атақты шайқас жетекшілерінің бірі. А. Ақмағамбетов қазақ қайғы-қасіретіне бейжай қарай алмаған тұлға. Алаш қозғалысына қатысқан азаматтарға, отбасына, оқудағы тілектес жас жеткіншектерге азық-түлікпен, қаржылай көмек көрсеткен. Аштық алапатына тап болған Жетісу, Сырдария қазақтарына азық-түлік жеткізуде, қаржылай демеуде елшіл ұстынымен танылады» (Тілешов, Қамзабекұлы, 2014: 19-20), – деген мәліметтер кездеседі.

Ақкенженің әкесі Ақмағамбетке 5000 бас қой біткен деседі. Ал байдың жалғыз ұлы Ақкенженің мырзалығымен аты шығып, Шәкәрім, Көкбай, Тұрағұлдар оны құрметтеп, «Кенже мырза» деп атаған екен (Исабаев, 2001).

1928 жылдың 10 тамызындағы жағдай бойынша Ақкенже Ақмағамбетовтің жеке иелігінде 480 ірі, 12 мың ұсақ мал болған.

Патша үкіметі тұсында және Колчак билігі кезінде Алаш партиясының мүшесі, би болған. Алаш әскеріне материалдық қолдау көрсетіп, кедейлерді тартумен айналысқан (Нәсенов, 2006: 241).

Ақкенже сол кезеңде Алаш қаласындағы қоғамдық-саяси үрдістермен қатар, мәдени өмірге де белсене араласқан. Мәселен, 1918 жылы Тұрағұлдың қызы Ақлия Медеудің Саниязына ұзатылғанда қойылған «Еңлік-Кебек» пьесасын сахналауға атсалып, Кебектің рөлін сомдаған.

Алайда, 1928 жылғы тәркілеу саясатынан кейін Сырдария округіне жер аударылып, 1932 жылы Шымкентте қайтыс болған. Қабірі 1938 жылы Химфарм зауытын салуға байланысты Тұрағұлдың қабірімен қоса күреліп кеткен деседі.

1917-1918 жылдары Алаш қаласында мәдениет пен баспасөз саласындағы қолдау жұмыстары «Азамат», «Теңдік» серіктіктері арқылы жүргізілді. Ал осы серіктіктерге қаржы құйған қазақтың байлары мен зиялы азаматтарының есімдері жиі аталады. Олардың арасында шыңғыстаулық тұлғалар мен Абай ауылы азаматтарының орны ерекше. Әсіресе Алаш ұстанымындағы шыңғыстаулық «Талап» ұйымы осы салада ауқымды істер атқарды. Мысалы, Ұйымның құрамында Мұхтар Әуезов, Мекайыл Абайұлы, Ө. Ақбердин, С. Ғабитханұлы сынды Алаштың жас буыны еңбек етті. Осы тұлғалардың ішіндегі Ақберді қажының ұрпақтары да Алаш мұраты жолында болды. Гүлнәр Дулатованың естелік-эссесінде: «Ақберді басына біткен мал байлығы, дәулетті тұрмыс-күйі аталарынан ауысқан көрінеді. «Ақберді, Ақбердіге құдай бақ берді» деген артында қалған сөз жұрттың әлі күнге дейін есінде. Сол байлықтың арқасында Ақберді Мекке-Мединеге барып қажы атанған. Ақберді қажының Қысатай, Өміртай есімді ұлдары болған» (Дулатова, 2010: 33), – деген дерек келтіреді. Осы Ақберді қажы балаларының есімдері қайырымдылық, меценаттық істерде жиі аталып тұрады.

Әлихан Бөкейхан 1918 жылы 25/12 маусымда «Бек тығыз. Семей уезінің земский управасының бастығы Ахметжан Қозыбағарұлына. Семей уезінен болыс басына 30 милиционер алуға қаулы қылды. Осы жігіттерді тоқтаусыз жиясыз. Жиылған азамат, ат Семейге келеді. Алаш Орда бастығы Ғалихан» (ШҚО ҚЗТҚО, 139) деп қойған №2 қатынас қағазындағы нұсқауға орай Ахметжан Қозыбағаров іле-шала 26 маусымда Семей уезінің барлық болыстарынан ат-әбзелдерін сайлап, 30 жігіттен милиция даярлауды қатаң тапсырады.

Алаш әскерін жасақтау ісіне Алашорда қайраткерлерімен қатар елдің ауқатты азаматтары да үлкен үлес қосқан. Тіпті әскер қажетіне жігіттерді тарту, ат-көлікпен қамтамасыз ету мәселесі де солардың тарапынан өтеліп отырды.

Алашорда үкіметінің жоғарыда аталған қаулысына Шыңғыс, Шаған, Бұғылы болыстарынан шақырылған жігіттердің құжаттық дерегі Семей қаласындағы өңірлік мұрағат қорларында сақтаулы.

Семей қаласының қазіргі құжаттама орталығындағы Алаш қозғалысына қатысты «Список организаторов Алашского конного партизанского полка, участников организации против Советской власти 1918 года Правительства Восточной Алаш-Орды» деп аталатын құжатта Алаш атты әскерін ұйымдастырушылардың қатарында Алаш қайраткерлерімен бір қатарда ел ағалары, қазаққа абыройлы азаматтардың есімдері аталады.

Тіпті «Сарыарқа» газетінің 1918 жылғы №44 санында Алаш әскерінің Алтай өлкесіндегі ерліктерін былайша баяндаған: «Алтай губерниясында ұрыс жүргізген Алаш отрядында Тұрағұл Абаев, Биамет Сәрсенов, Қаражан Үкібаев, Тоқтар Бегметов, Ғабдолла Қаскеев т.б. ерлікпен шайқасты» (Сарыарқа, 1918).

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін, яғни 1920 жылдардан бастап, қазақ даласында саяси жағдай басқа арнаға түсе бастады. Голощекиннің билік басына келуі және оның жергілікті кадрлармен өлкенің әлеуметтік-экономикалық саясаты жөніндегі қақтығыстары жағдайды одан ары шиеленістіріп жіберді. 1926-1927 жылдардағы жайылымдық-шабындық жерлерді қайта бөлу науқанынан іле-шала келген тәркілеу саясаты қазақ ауылын, дәстүрлі шаруашылық жүйесін біржолата күйретуге бағытталған алапат экономикалық құбылыс еді.

1928 жылы 27 тамызда Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен Кеңес Халық

Комиссариатының «Ірібай шаруашылықтардың және жартылай феодалдардың мал-мүліктерін тәркілеу және жер аудару туралы» қаулысы қабылданды. Қаулыда: Қазақ республикасы өзінің құрамы жағынан мәдени артта қалған ұлт және революцияға дейінгі өзгермеген көшпелі – рулық қатынаста өмір сүреді. Қазақстандағы мүлік иелері мен бұрынғы әлеуметтік артықшылықтары бар топтар Кеңес билігінің ауыл мен қышпақтарда жүргізіп отырған негізгі іс-шараларына кедергі келтіріп, арандатушылық үгіт-насихат таратып, ұлтаралық және рулық алауыздықты қоздыруда. Бұл ең алдымен кедейлерді экономикалық тәуелділікте ұстап, республиканың экономикалық және мәдени дамуына бөгет жасайды (ШҚО ҚЗТҚО, 68), – деп айтылған.

1928 жылы 30 тамызда КазАКСР ОАК мен Халық Комиссариатының қаулысы бойынша байларды жер аударуға нұсқау берілген. Ол төмендегідей:

«ҚазАКСР ОАК және Халық Комиссариатының қаулысын жүзеге асыру барысында мүлкі тәркіленген ірі байлар, патриархалдық және рулық қатынасты сақтаушылар, өзінің мүлкімен ерекшеленетіндер және қоғамдық беделін пайдаланушылар, ауылды кеңестендіруге кедергі жасаушыларды жер аударуға шешім қабылданды.

Жер аударуға жататындар:

1) Көшпелі аудандарда 400-ден жоғары ірі қара малы бар, жартылай көшпелі аудандарда 300-ден астам малы бар және отырықшы аудандарда – 150-ден жоғары ірі қара малы барлар, сонымен қатар жергілікті тұрғындарға зиянын тигізіп, өзінің рулық қатынаста ерекшелігін пайдаланып, экономикалық үстемдік орнататындар және ауылды кеңестендіру саясатына кедергі келтірушілер;

2) Ірі қараға шаққанда мал саны көрсетілген мөлшерден аз болса да, жергілікті билік өкілдері қоғамға зияны бар, әлеуметтік жағынан қауіпті деп шешкен адамдар;

3) Ерекше топқа жататындар: хан және сұлтан тұқымдары, бұрынғы болыс басқарушылары, патша үкіметінің ерекше марапатына ие болғандар, жеке және мұрагерлік атақтары үшін шен алғандар (ШҚО ҚЗТҚО, 9).

Қабылданған қаулыға сәйкес Қазақстан үкіметінің шешімі бойынша Семей облысының ауқатты азаматтары Сырдария өңіріне жер аударылды (ШҚО ҚЗТҚО, 3).

Бұл науқан кешегі Құнанбай – Абай ұрпақтарын да айналып өтпеді. Солардың бірі Тұрағұл Құнанбаев болатын.

Семей округі Шыңғыстау ауданының тұрғыны Тұрағұл Ибрагимовтың мал-мүлкін тәркілеу және жер аудару жөніндегі, 1928 жылдың 23 қарашасында басталған ісінде былай делінген: Ибрагимов Тұрағұл танымал және беделді рубасшысы, патша билігі тұсында болыс басқарушысы және бай болған. Алашорда үкіметі орнаған кезде олардың белсенді жақтастары болып, Колчак үкіметімен бірігіп, Кеңес билігіне қарсы күресті, ауылда рулық үстемдігін жүргізді, ауылды кеңестендіруге кедергі жасады. Сондықтан кедей-батырақтардың ауылдық жиналысының және аудандық конференцияның шешімімен Тұрағұл Ибрагимовты жер аудару тізіме кіргізіп, 1928 жылғы 27 тамыздағы қаулыға сәйкес II топқа жатқызылған. Шыңғыстау ауданынан жер аударылғандар тізіміне 1. Халел Ғаббасов, 2. Тұрағұл Ибрагимов, 3. Мұсатай Молдабаев кіргізілді. Бұлар Сібір өлкесінің Рубцовск округіне жер аударылды [17, 230]. Тұрағұлдан 36 бас мал тәркіленген. Алайда сол кездің жүйесі бойынша байдың қатарына жатқызылған. Халел Ғаббасов Алашорданың мүшесі, жоғары білімді азамат, қазақ интеллигенциясының көшбасшыларының қатарынан табылған. Ұлттық интеллигенцияның көпшілік бөлігі жұпыны тұрып, ой еңбегімен айналысса да, қоғамға қауіпті деп танылып, II топқа жатқызылды.

1930 жылдың 3 ақпанындағы дерек бойынша Шыңғыстау ауданының 90 бай-кулақтарының тізімі берілген. Тізімде Құнанбай әулетінен шыққан елге белгілі азаматтар мен ауқатты топтардың есімдері молынан ұшырасады. Мәселен, Құнанбай ұрпақтары Шәкәрім, Мекайыл, Ізқайыл, Жағыпар, Әрхам және Ақберді қажының ұрпақтары да осы тізімге енгізілген. Бұл жерде назар аударатын мәселе, құжатта азаматтардың барлығына дерлік «алашордалықтар» деген сол кезең үшін қауіпті «жала» жалғанған (Алаш алыптары, 2017: 146-148).

Қайым Мұхаметханов Шыңғыстау көтерілісімен тікелей байланысты 70 Шыңғыстау өңірінің азаматтарының тағдырына қатысты мынадай дерек келтіреді: «Абай елінің көп адамдарымен бірге әкем түрмеге қамалды. Түрмеге жабылғандардың ішінде Абайдың баласы Мекәйіл (Мәкеш), Шәһкәрімнің баласы Ғафур, Оразбайдың баласы Медеу, Медеудің

балалары Мәукіл, Санияз (Тұрағұлдың Ақылия (Ақыш) деген қызының күйеуі) бар, барлығы 72 адам екен.

Бұлардың ішінде әйгілі ақын Нұрлыбек Баймұратов та бар еді. Абайдың баласы Мекәйіл бастатқан Тобықтының 70 адамы түгел атылды. Атылудан аман қалған әкем мен Нұрлыбек ақын ғана» (Жанболатұлы, 2004: 117-118). Шыңғыстаудың 70 арысына кесілген үкім Түйемойнақ аралында орындалғандығы бүгінде құйма құлақ қариялар мен өлке тарихын зерттеушілерден жеткен дерек ретінде белгілі.

Қорыта айтқанда, Шыңғыстау өңірінен шыққан қазақ байларының меценаттық қызметі мен қоғамдық-саяси істерге араласуын төмендегідей тұрғыда тұжырымдап көрсетуге болады.

Біріншіден, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында зиялы қазақ жастарының буынын қалыптастыру үрдісіне айрықша үлес қосты.

Екіншіден, қазақ ұлттық баспасөзінің («Қазақ», «Сарыарқа» газеттері, «Айқап», «Абай» журналдары) жарық көруі мен таралуына материалдық тұрғыдан ерекше қолдау білдірді.

Үшіншіден, Алаш қозғалысы мен Алашорда үкіметінің қаржылық қажеттіліктері де қазақ байлары арқылы өтеліп отырды. Әсіресе, шыңғыстаулық байлардың Алаш қаласындағы саяси күштердің күресінде белгілі бір деңгейде ықпалы байқалды.

Төртіншіден, тарихы күрделі Алаш полктерінің құрылуы мен әскери құрылымның жасақталуына барынша қолдау жасады. Мәселен, полктерді адам ресурсымен, көлікпен қамтамасыз ету тікелей осы әлеуметтік топ өкілдері арқылы жүзеге асты. Бұған мұрағат құжаттары мен сол кезеңдегі мерзімді басылымдар айқын дәлел.

Бесіншіден, 1929-1931 жылдары халық наразылықтарының негізгі дем берушілері мен басшылары да қазақтың текті әулеттерінің ұрпақтары еді. Кеңестік қуғын-сүргін саясатына алғашқылардың бірі болып ұшырағандар да осылар болатын.

Дегенмен де, қазақ байларының тізімі мен атқарған қызметі толық зерделенді деуге әлі ерте. Оларға байланысты ел арасында таралған аңыз бен ақиқат арасындағы оқиғаларды ғылыми тұрғыда негіздеуге деректердің тапшылығы кедергі болуда. Бұл мәселені зерттеу алдағы уақытта өз жалғасын табары сөзсіз. Себебі, бұл – қазақтың ұлттық буржуазиясы тарихының бір қыры ғана.

Әдебиеттер

1. Н. Назарбаев. Тарих толқынында. Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
2. Нәсенов Б., Исин А. 1905 жылы Қарқаралы петициясына және патшаға жіберілген телеграммаға қол қойған қайраткерлер // Абай. – 2006. – № 3. – 26-30 бб.
3. Қазбалинов Т. Қаражан Үкібаев Семейде кім болған? // Ертiс өңірі. 25 қаңтар, 2002 жыл.
4. Нәсенов Б. 9 бөлім: 14 кітап. Абыралы көтерілісі. Алматы-Новосибирск, 2005. 835 б.
5. Шығыс Қазақстан облыстық қазіргі заман құжаттама орталығы. 74 қор, 4 тізбе, 71 іс, 14 п.
6. Бөкейхан Смахан. Әлекеңнің өмірі // Жұлдыз. 1996, № 3, 102-125 бб.
7. «Қазақ» газеті – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
8. Қазбалинов Т. «Абай» журналын ашуға қаржы берген Қаражан // Абай, №3, 2003, 75 - 77 б.
9. Сыдықов Е. Шәкәрім және Алашорда. Алматы, Раритет, 2008.
10. ШҚО ҚЗТҚО. 37 қор, 01 тізбе, 10 іс.
11. ШҚО ҚЗТҚО. 37-қор, 01-тізім, 23-іс.
12. Сарыарқа, 1918, №44
13. ШҚО ҚЗТҚО қор-1п, тізім-1, іс-21, 7 п.
14. Свободная речь. 1918, № 162
15. Нұрпейісов К. АлашһәмАлашорда. Алматы: 1995.
16. Алаш туы тігілген өңір.Құраст.: М.Қ. Каримов, М.Қ. Асылбеков, Н.С. Нанбекова – 2015. – 311 б.
17. Нәсенов Б. «Абыралы қанды жылдары (1905 – 1945)». Екінші бөлім. Құжаттар жинағы. Алматы – Новосибирск. 2006 ж. 644 б.
18. Жанболатұлы Молдабек. Тобықты-Шыңғыстау шежіресі: Үш томдық. – Алматы: Курсив, 2004. 3-ші том. 560-бет.
19. Кенемолдин М. Қаражан Үкібаев кім? // Абай. – 2010. - № 4. - 23-26 б.
20. Әлихан Бөкейхан. Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. Полное собрание сочинений в 7 томах. – Астана: Сарыарқа, 2011. IV том. – 560 б.
21. Сейфуллин С. Тернистый путь / пер. С. Талжанова. – А.: Жазушы, 1975. – 432 с.
22. Тұрсын Жұртбай. Ұраным Алаш. Түрме әфсанасы. 1-том.- Алматы «Ел-шежіре», 2008.- 472 б.
23. Шығыс Қазақстан облыстық қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы. 74 қор, тізім 1а, 17 іс, 53-54 п.
24. Л. Қадырова. Қазақтың бай-ауқатты азаматтарының тәркілеуге түскенін айғақтайтын құжаттар жайлы // http://www.cdni-arhiv.vko.gov.kz/kz/publications2_09.htm
25. Тұрсын Жұртбай. Ұраным – Алаш. Түрме әфсанасы. 1-том.- Алматы «Ел-шежіре», 2008. - 472 б.
26. Туған жерге ту тіккендер. /Құраст. Б.Н. Теміров. – Семей, 2017. – 560 б.
27. С.Р. Бөкейханов. Өткен күнде белгі бар: мемуарлар жинағы. – Алматы, 2016. – 336 б.
28. Материалы по киргизскому землепользованию. // Семипалатинская область. Семипалатинский уезд. Том X. СПб, 1909.-146-153-бб.
29. Дәулет Сейсенұлы. Оразбайдың Медеуін білеміз бе? // Егемен Қазақстан. 24 шілде, 2013 ж.
30. Молдабек Жанболатұлы. Тобықты-Шыңғыстау шежіресі. 520 б.
31. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. 720 б.
32. Турағұлқызы Ақылия. Сәнияз бен Сұлтанмахмұт дос болған. / Дүбірлі даланың дарабозы. Семей: «Zhardem», - 2019. – 188 б.
33. Семипалатинские областные ведомости. – 1887. – 17 января.
34. Шығыс Қазақстан облыстық қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы. 74 қор, 1а тізім, 26 іс.
35. А. Омаров. Шәкәрімнің өмірбаяны. Алматы. 2007. – 250 б.
36. Оразбеков Қ. Ақтанбұлақ аты берілсе. // Семей таңы. 1992 .№ 2 -3-4 бб.
37. Омарбеков. Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Алматы: «Қазақпарат», 2001 – 404 б.
38. Мемориал. Жертвы политического террора в СССР // <http://lists.memo.ru/index.htm>
39. Ұ. Үмітқалиев. Қазақ археологиясындағы Ә.М. Оразбаев тұлғасы. Монография. – Алматы: Эверо, 2015. – 224 б.
40. Молдабек Жанболатұлы. Тобықты-Шыңғыстау шежіресі. - Үш томдық. – Алматы: Курсив, 2004. 424 б.
41. Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы. Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: Сардар, 2014, 528 бет.
42. Б. Исабаев. Ұлылар мекені. – Новосибирск. 2001. 623 б.
43. Дулатова Г.М. Алаштың сөнбес жұлдыздары. Естелік-әссе. Алматы: Мектеп, 2010. – 360 б.
44. ШҚО ҚЗТҚО. қ.48, тізім 2, іс 1, 139 п.
45. Сарыарқа, 1918, №44.
46. ШҚО ҚЗТҚО 74 қор, тізім 3, 7 іс, 68 б.
47. ШҚО ҚЗТҚО 74 қор, тізім 3, 5 іс, 9 б.
48. ШҚО ҚЗТҚО 74 қор, тізім 3, 7 іс, 3 б.
49. Алаш алыптары – фотоқұжаттық альбом. Семей қаласы, 2017. 150 б.

References

1. N. Nazarbaev. Tarih tolqynynda. Almaty: Atamura, 2003. – 288 b.
2. Násenov B., Isin A. 1905 jyly Qarqaraly petisiasyna jáne patshağa jiberilgen telegrammağa qol qoıǵan qairatkerler // Abai. – 2006. – № 3. – 26-30 bb.
3. Qazbalınov T. Qarajan Úkibaev Semeide kim bolǵan? // Ertis óńiri. 25 qańtar, 2002 jyl.
4. Násenov B. 9 bólim: 14 kitap. Abyraly kóterilisi. Almaty-Novosibirsk, 2005. 835 b.
5. Shyǵys Qazaqstan oblystyq qazirgi zaman qujattama ortalyǵy. 74 qor, 4 tizbe, 71 is, 14 p.
6. Bókeihan Smahan. Álekeńniń ómiri // Juldyz. 1996, № 3, 102-125 bb.
7. «Qazaq» gazeti – Almaty: «Qazaq ensiklopediasy» Bas redaksiasy, 1998. – 560 b.
8. Qazbalınov T. «Abai» jýrnalyn ashýǵa qarjy bergen Qarajan // Abai, №3, 2003, 75-77 b.
9. Sydyqov E. Shákárim jáne Alashorda. Almaty, Raritet, 2008.
10. ShQO QZTQO. 37 qor, 01 tizbe, 10 is.
11. ShQO QZTQO. 37-qor, 01-tizim, 23-is.
12. Saryarqa, 1918, №44
13. ShQO QZTQO qor-1p, tizim-1, is-21, 7 p.
14. Svobodnaya rech. 1918, № 162
15. Nurpeisov K. Alashhám Alashorda. Almaty: 1995.
16. Alash týy tigilgen óńir. Qurast.: M.Q. Karimov, M.Q. Asylbekov, N.S. Nanbekova – 2015. – 311 b.
17. Násenov B. «Abyraly qandy jýldary (1905 – 1945)». Ekinshi bólim. Qujattar jınaǵy. Almaty – Novosibirsk. 2006 j. 644 b.
18. Janbolatuly Moldabek. Tobyqty-SHyńgystay shejiresi: Úsh tomdyq. – Almaty: Kýrsiv, 2004. 3-shi tom. 560-bet.
19. Kenemoldın M. Qarajan Úkibaev kim? // Abai. – 2010. – № 4. – 23-26 b.
20. Álihan Bókeihan. Shyǵarmalarynyń 7 tomdyq tolyq jınaǵy. Polnoe sobranie sochineni v 7 tomah. – Astana: Saryarqa, 2011. IV tom. – 560 b.
21. Seifýllin S. Ternıstıy pýt / per. S. Taljanova. – A.: Jazyshy, 1975. – 432 s.
22. Tursyn Jurtbai. Uranym Alash. Túrme áfsanasy. 1-tom.- Almaty «El-shejire», 2008.- 472 b.
23. Shyǵys Qazaqstan oblystyq qazirgi zaman tarihyn qujattandyryń ortalyǵy. 74 qor, tizim 1a, 17 is, 53-54 p.
24. L. Qadyrova. Qazaqtyń bai-aýqatty azamattarynyń tárkileýge túskenin aıǵaqtatyn qujattar jaıly // http://www.cdni-arhiv.vko.gov.kz/kz/publications2_09.htm
25. Tursyn Jurtbai. Uranym – Alash. Túrme áfsanasy. 1-tom.- Almaty «El-shejire», 2008.- 472 b.
26. Týǵan jerge tý tikkender. / Qurast. B.N. Temirov. – Semei, 2017. – 560 b.
27. S.R. Bókeihanov. Ótken kúnde belgi bar: memýarlar jınaǵy. – Almaty, 2016. – 336 b.
28. Materialy po kirgizskomý zemlepolzovaniý. // Semipalatinskaya oblast. Semipalatinski ýez. Tom H. SPb, 1909.-146-153-bb.
29. Dáýlet Seisenuly. Orazbaidyn Medeyin bilemiz be? // Egemen Qazaqstan. 24 shilde, 2013 j.
30. Moldabek Janbolatuly. Tobyqty-SHyńgystay shejiresi. 520 b.
31. Abai. Ensiklopedia. – Almaty: «Qazaq ensiklopediasynyń» Bas redaksiasy, «Atamura» baspasy, 1995. 720 b.
32. Týragulqyzy Aqylia. Saniyaz ben Sultanmahmut dos bolǵan. / Dúbirli dalanyń darabozy. Semei: «Zhardem», - 2019. – 188 b.
33. Semipalatinskies oblastnye vedomosti. – 1887. – 17 ianvará.
34. Shyǵys Qazaqstan oblystyq qazirgi zaman tarihyn qujattandyryń ortalyǵy. 74 qor, 1a tizim, 26 is.
35. A. Omarov. Shákárimniń ómirbaiany. Almaty. 2007. – 250 b.
36. Orazbekov Q. Aqtanbulaq aty berilse. // Semei tańy. 1992. № 2 -3-4 bb.
37. Omarbekov. T. HH ǵasyrdaǵy Qazaqstan tarihynyń ózekti máseleleri. Almaty: «Qazaqparat», 2001 – 404 b.
38. Memorial. Jertvy politicheskogo terrora v SSSR // <http://lists.memo.ru/index.htm>
39. U. Ymitqaliev. Qazaq arheologiasyndaǵy Á.M. Orazbaev tulǵasy. Monografia. – Almaty: Evero, 2015. – 224 b.
40. Moldabek Janbolatuly. Tobyqty-SHyńgystay shejiresi. - Úsh tomdyq. – Almaty: Kýrsiv, 2004. 424 b.
41. E. Tileshev, D. Qamzabekuly. Alash qozǵalysy. Ensiklopedialyq anyqtamalyq. Almaty: Sardar, 2014, 528 bet.
42. B. Isabaev. Ulylar mekeni. – Novosibirsk. 2001. 623 b.
43. Dýlatova G.M. Alashtyń sónbis juldyzdary. Estelik-esse. Almaty: Mektep, 2010. – 360 b.
44. ShQO QZTQO. q.48, tizim 2, is 1, 139 p.
45. Saryarqa, 1918, №44.
46. ShQO QZTQO 74 qor, tizim 3, 7 is, 68 b.
47. ShQO QZTQO 74 qor, tizim 3, 5 is, 9 b.
48. ShQO QZTQO 74 qor, tizim 3, 7 is, 3 b.
49. Alash alyptary – fotoqujattyq álbom. Semei qalasy, 2017. 150 b.

Сайлаубай Е. Е.

Евразийский национальный университет
им. Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

Рахметуллин Е.

Семипалатинский государственный
университет,
г. Семей, Казахстан
e-mail: alashorda100@mail.ru

Sailaubai E.E.

L.N. Gumilyov Eurasian
National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

Rakhmetullin E.

Semipalatinsk State University,
Semey, Kazakhstan
e-mail: alashorda100@mail.ru

МЕЦЕНАТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И СУДЬБА КАЗАХСКИХ БОГАЧЕЙ, ВЫХОДЦЕВ ИЗ РЕГИОНА ЧИНГИСТАУ

Со второй половины XIX века в казахской степи начал формироваться институт богатых. Это явление ярко проявилось в общественно-политических летописях конца XIX-начала XX века как социальная группа, регулирующая политическую стабильность и экономическую ситуацию в казахском обществе, хранитель и носитель национальной культуры и духовных ценностей. Их труд по формированию качественного слоя «казахских чтецов» и превращение в основной оплот национально-освободительного движения нового характера начала XX века требуют отдельного исследования в отечественной историографии. Люди, которые широко думали о будущем народа, всячески поддерживали образование, науку, были во всех регионах страны. Люди, думающие о будущем народа, его образовании, оказывающие поддержку науке, были во всех регионах страны. В данной статье проанализировано меценатство казахской аристократии и состоятельных граждан одного из самых богатейших районов как в природном, так и в историческом плане – Чингистау и его села Абай. Проведен анализ истории, общественно-политической деятельности и благосостояния граждан.

Ключевые слова: Чингистау, казахские баи, меценатская деятельность, Каражан Укибаев, Ике Адилев, Оразбай Аккулуды, Аккенже Акмаганбетов.

PATRONSHIP ACTIVITIES AND THE FATE OF THE KAZAKH RICHES FROM CHINGISTAU REGION

In the second half of the 19th century, the institution of the rich began to form in the Kazakh steppe. This phenomenon clearly manifested itself in the socio-political annals of the late 19th-early 20th centuries as a social group that regulates political stability and economic situation in Kazakh society, the custodian and bearer of national culture and spiritual values. Their work on the formation of a qualitative layer of «Kazakh readers» and their transformation into the main stronghold of the new character of the national liberation movement at the beginning of the twentieth century require a separate study in national historiography.

People who thought broadly about the future of the people, supported education and science in every possible way, were in all regions of the country. This article analyzes the philanthropic activities of the Kazakh rich people in the singular – the richest, richest citizens from one of the most fertile in nature and history of the Kazakh vast land – Chingistau or the village of Abai, social and political activities and affairs of well-being, as well as a fateful history.

Key words: Chingistau, Kazakh bailey, patronage activity, Karazhan Ukibaev, Ike Adilov, Orazbay Akkululy, Akkenzhe Akmaganbetov.